

gerdöden, och bondehushållen fick en större andel av överskottsproduktionen. Denna förbättring varade medeltiden ut, och bidrog till en ökad samhällelig arbetsdelning eftersom en stor del av den ökade levnadsstandarden togs ut i konsumtion av andra varor än livsmedel.

Förändringen under 1400-talet var också knuten till böndernas både politiskt och socialt stärkta ställning – en maktförskjutning i samhället som kom att utmana men inte utplåna det feodala samhällssystemet.

DE SOCIALA STRIDERNA FÖRE 1434

Under en människas liv finns det dramatiska händelser då tiden stannar upp, och efteråt minns man varje minut som om det vore en film som spelas upp inne i huvudet. Dessa händelser är inte bara avgörande, i dem sammanfaller också en rad andra skeenden. Så är det också med ett folks historia.

Jag kommer i det följande att ändra tempo i framställningen. I stället för att skildra skeendet över långa tidsperioder, ska jag ta upp åren 1434–36 och låta senmedeltidens avgörande förändringar speglas i Engelbrektsupprorets korta och intensiva politiska skeende.

Runt tolkningen av Engelbrektsupproret finns en diskussion bland forskarna. Några, inklusive mig, menar att detta blev en vändpunkt för medeltidens politiska och sociala utveckling.

Ett stort uppror kommer genom sin blotta existens att utlösa de motsättningar som tidigare varit pyrande eller oförlösta. Omkastningen av maktförhållanden skapar tillfällen och möjligheter för olika grupper att försöka flytta fram sina positioner, ofta i nya och oväntade allianser. Därför kan de stora omvälvningarna endast begripas om man studerar dem som en del av de mindre urladdningar och motsättningar som föregår och omger dem. Och även om själva upproret intar en central plats är det skapandet av dess förutsättningar och dess efterdyningar som är framställningens tema.

Jag kommer att ställa bönderna i centrum för skildringen och ta upp några av de viktigaste konfliktorsakerna.

Tionde

I slutet av 1100-talet kom de första förordningarna om tionde. Dess allmänna genomförande skedde under 1200-talet – först i de cen-

trala landskapen, sist i Nordsverige. Tiondet infördes under segt motstånd. Exempelvis i Skåne grep bönderna till vapen åren 1180–82 i uppror som riktade sig mot biskop Absalon och mot den del av tiondet som gick till biskopen.

En ordentlig rekyl i dåtidens Sverige kom på 1310-talet. I Södermanland betalades inte tiondet till biskopen 1316–17 och 1319 var det många i Uppland som bara betalade en mindre del av sina avgifter. Detta sammanföll med att missväxter drabbade stora delar av Nordeuropa.

Omedelbart efter digerdöden kom en ny våg av protester och vägran att betala tionde och detta hade sin förklaring i den minskade produktionen. Så småningom återupprättades betalningsviljan, men i en annan form. I brev och räkenskaper från senmedeltiden framgår att tiondet ofta gavs i form av sämjor – socknen betalade en fastlagd klumpsumma. Striderna efter digerdöden hade lett till att en ny och lägre nivå blev allmänt accepterad. Fortfarande förekom konflikter rörande tiondet eftersom det var en stor avgift, men det utgjorde inte någon av de centrala stridsfrågorna mot slutet av medeltiden.

Kains och Abels offer användes under tidig medeltid som ett argument för tiondebetalningen i skriftliga källor. Även i bildframställningen överlämnar de båda sina offer som om det vore inbe-

Kain och Abel i Gammelgarn, Gotland, 1300-tal. Djävulen står bakom Kain och repar ax ur kärven.

Kain och Abel i Ärentuna, Uppland, 1400-tal. I denna bild, som i flera andra från 1400-talet, har de båda förväxlats så att åkerbrukaren med sädeskärven fått namnet Abel.

talning av tionde på säd och boskap. Under senmedeltiden sker en förändring av bilderna på så sätt att de nästan alltid visar brännoffer, vilket kan bero på att brännoffer ofta omtalas i Bibeln. En annan bidragande förklaring till förändringen kan vara att tiondet inte längre var en lika stor stridsfråga som under tidig medeltid.

Skatt

I Danmark infördes en allmän skatteplikt, utom för frälset, tidigare än i Sverige. Pålagorna mötte folkligt motstånd och exempelvis drev invånarna i Skåne den danske kungen Erik Plogpenning på flykten när han kom till Lund för att kräva extraskatter år 1249.

I Sverige infördes betungande och stående skatter under mitten av 1200-talet. Birger Jarl hade segrat i inbördeskriget med stöd av kyrkan och en stark grupp bland stormännen.

Den först belagda allvarliga konfrontationen om skatterna i det svenska riket kom i början av 1300-talet, då båda parter i det pågående inbördeskriget kraftigt ökade skattetrycket. Redan 1307 reste sig bönderna i Östergötland mot tyska knektar, och blev besegrade. I Uppland rapporteras skattevägran på 1310-talet, och

i Hälsingland, på Gotland och kanske också i delar av Småland pågick regelrätta bondeuppror åren omkring 1316–17. Vid kungavalet 1319, då den treåriga Magnus Eriksson valdes, utfärdades ett löfte om att olagliga skatter inte mer skulle tas ut.

Löftet kunde inte hållas. När Magnus Eriksson blivit myndig förde han en expansiv politik som medförde stigande skatter. Från 1330-talet finns belägg för klagomål, och i ett brev från 1346 ber kungen om ursäkt för de extraskatter som han betungat bönderna med. I brevet står att de som av fattigdom eller på grund av extraskatter hade övergivit sina gårdar skulle få sex års skattefrihet om de återvände.

Kampen om naturresurserna

Med den feodala samhällsstrukturen följde en omfördelning av ägandet och av nyttjanderätten. Adel och kyrka lade under sig allt större delar av jorden, inte minst på allmänningarna. Hårda konflikter förekom. När det gick så långt att man grep till våld gällde konflikterna oftast skogar och fiskevatten. Häftiga egendomstvister kan dokumenteras redan på 1100-talet, exempelvis rörande Älvkarlebys fiske vid Dalälvens utlopp där Julita klostrets egendom utsattes för skadegörelse.

Det skrivna ordet gav ofta de maktägande ett formellt övertag. Detta framgår exempelvis av en långdragen konflikt mellan Nydala kloster och det omgivande lokalsamhället rörande ett par skogar. Kungen gav omkring 1230 munkarna rätt mot invånarna i Östbo härad med motiveringen att dessa hade använt falsk edgång. Detta är säkerligen en omskrivning för att östbobönderna hade försökt stödja sig på sin rätt, den muntligt traderade bekräftad med ed, vilken hade underkänts gentemot den rätt det skrivna dokumentet gav.

Striderna om rätten till fiske tycks ha varit särskilt intensiva på 1340-talet. Runt om i landet förstördes överhetens anläggningar som hindrade småfolkets fiske. Uppgifter om sådana våldsamtigheter finns från Jämtland, Värmland, Södermanland och även från Finland. Kanske har dessa händelser ett samband med att folkmängden vid denna tid nått en kritisk gräns. Pressade resurser skärper konflikterna om omedelbart åtkomliga tillgångar på livsmedel, som fiske.

Landbornas motstånd

Strider mellan landbor och jordägare om jordräntan hade en annan historisk rytm. Det finns inga belägg för sådana strider från tiden före 1350, däremot flera från tiden efter digerdöden. Den stora dödligheten skapade ett överskott av brukningsbar jord och landborna kom därigenom i ett bättre förhandlingsläge, men sänkt ränta var inget som de fick utan strid.

I flera brev från andra hälften av 1300-talet omtalas ”upproriska och rebelliska” landbor. Den vanligaste formen av protest har förmodligen varit att ge sig av, men även dagsverksstrejker eller undanhållande av jordränta förekom. Så klagade nunnorna i Askeby kloster åren 1379–80 över att landborna tredskades och inte ville fullgöra sina skyldigheter. Nunnorna kallade på hjälp från Bo Jonsson som lät hälsa att han skulle näpsa landborna. Vad som sedan hände vet vi inte, men några år senare, 1387, hade Bo Jonsson avlidit och nunnorna klagade över att de inte hade något skydd och att klostret hade brunnit ned (hur framgår inte).

Beläggen för dessa strider är från samma period som jordräntans dramatiska fall, och de har säkerligen bidragit till en sjunkande jordränta. Efter sekelskiftet år 1400 berättar färre brev om strider mellan landbor och jordägare. Då hade det kraftigaste jordräntefallet redan skett och jordräntan hade stabiliserats på en betydligt lägre nivå. Då och då förekom det fortfarande enstaka aktioner, inte minst när landborna ansåg att jordägaren brutit mot etablerade överenskommelser om särskilda pålagor.

En fogdes klagan

En redovisning från sysslomannen Peter från slutet av 1300-talet berättar om jordägarnas svårigheter. Peter, som var bosatt i Järna i Södermanland, skötte insamling och kontroll av det gotländska nunneklostret Solbergas gårdar på fastlandet. I ett brev från 1380-talet skrev han till priorinnan och brevet handlar delvis om sådant som fogdar alltid berättar om – han har låtit mälta en läst korn till ölbrygd och han ger råd om hur säden ska säljas – men en stor del av brevet handlar om Peters besvär med landborna. De ville ”inte tjänst göra som andra goda män hava av sina hjon, ej ättargäld, ej frälsismark, ej gengärd, ej dagsverken”. Detta betyder att landborna inte betalade alla de avgifter som jordägarna lagt på dem som kompensation för att de slapp betala skatt till kronan.

Landborna dök inte upp när Peter ville transportera vad han fått ihop till ett skepp som skulle föra varorna vidare till klostret på

Räven predikar för gässen i Tensta kyrka från 1430-tal.

Räven som symbol för det kyrkliga hyckleriet för att svindla till sig rikedomar fanns under hela medeltiden och även senare. I Grubbs ordspråksbok från 1600-talet står "När räven predikar för gässen så står hennes hals i våda". I det senmedeltida bildmaterialet finns dock en fortsättning, ibland i flera scener. Gässen

hämnas, griper och hänger räven. Det är den omvända världen där den som är under kommer överst. Men det är också en symbol för att de svaga tillsammans kan bli starka. Symboliken förstås av den som försökt närma sig en flock gäss som kacklande går till angrepp.

Gotland. Detta betyder att de vägrade utföra en extra körsla. Peter beklagade sig också över hur en del landbor "farit med era hus", det vill säga de reparerade inte husen på landbogårdarna utan lät dem förfalla. En del avrad fick sysslomannen Peter in, men uppenbart betydligt mindre än vad jordägaren krävde. Peter bedyrade att han själv inte hade lagt beslag på en enda penning, de minskade inkomsterna berodde på uppräknade omständigheter.

Detta är inte vanligt fogdegnäll, det är en beskrivning av ett system i upplösning. Man tycker nästan synd om Peter i Järna som hamnade i kläm mellan landbornas och jordägarnas krav. Att detta var ett allmänt problem vid denna tid gjorde inte hans situation lättare. Jordägarna accepterade bara långsamt det faktum som landborna ställde dem inför.

När jordröntan hade stabiliserats på en lägre nivå kom byggen-

Räven blir hängd av gässen i Kungs-Husby kyrka från omkring 1500.

skapen att bli den enskilda viktigaste fråga som landbon och jordägaren förhandlade om.

Kampen om husröta

Från början av 1400-talet utfärdades stadgor som reglerade hur bönderna skulle hålla sina gårdar i stånd. De äldsta är från 1414, utfärdade i Växjö och Skara. I Skarastadgan står: ”Landbon skall upprätta ett hus vart år: lada, stuga, nöthus ska vardera räknas för två års byggning. Och de husen han upprättar ska han överlämna färdiga till husbonden när han skils från gården.” Att upprätta hus avser snarare omfattande reparationer än nybyggen.

Stadgorna visar att det fanns ett missbruk. I böteslängder från slutet av medeltiden var bristande byggenkap den konfliktorsak som oftast ledde till rättegång mellan jordägare och landbo.

Men stadgorna kunde också vändas till landbornas fördel. Om

landbon gjorde mer än vad som stadgades fick han ersättning. Från mitten av 1400-talet möter vi rader av gårdar som var ”på byggning”, och därför hade nedsättning av räntan. Säkerligen har motsvarigheter förekommit även tidigare, men från 1400-talet sattes detta i system. På Vadstena klostrets gods fanns enligt jordeboken 1465–66 trettio landbogårdar som var på byggning.

Att bönderna inte bara krävdes på byggen utan också fick ersättning för extra insatser omvandlades under 1500-talets expansionsfas till en viktig stimulans för nyodling – då fick nyodlare flera års frihet från skatt och avrad under de första åren som de bröt mark och byggde hus.

Resningen 1371

Förskjutningen från ett högt jordräntetryck till ett högt skattetryck medförde att de sociala striderna förändrades. De breda folklagrens motstånd kom alltmer att handla om skatterna, och eftersom dessa var nationellt omfattande kom också striderna att bli det. Inte bara skattebönderna utan också landborna drabbades av extraskatter och plundringar under den tyska perioden.

Några år efter tyskarnas inmarsch, år 1371, utbröt ett uppror. Vi vet ganska lite om hur upproret var organiserat, men det fick snabbt anslutning i de övre delarna av landet. Sannolikt har upproret haft en bred folklig bas, men också stormän som fortfarande var anhängare av Magnus Eriksson och hans son Håkan deltog.

Från detta uppror finns ett brev bevarat i en senare avskrift. Brevet är odaterat, men det är säkerligen en appell från upprorets inledningskede i början av året, från dem som bodde i Svealand till dem som bodde i Götaland:

Alla klerker och lekmän boende ovan skogarna Tiveden och Kolmården sänder alla dem som bygger och bor nedan förenämnda skogar hälsa och välgång med Gud. Våld och orätt, trældom och omilde, som ni och vi och all Sveriges allmoge har tålt av tyska män sedan hertigen av Mecklenburg och hans son herr Albrekt, som skulle vara vår konung, fick makt över oss, klagar vi inför vår Gud, Jesus Kristus, hans kära moder Sankta Maria, ...

Brevet fortsätter med att säga upp Albrekt tro och lydnad, och avslutas med en bön till det svenska riksrådet att ansluta sig. I april stod upprorshären utanför Stockholm. Förhandlingar inleddes

mellan stormännen på båda sidor och ett stillestånd slöts. I en kungaförsäkran erkände Albrekt att han gått hårt fram och lovade bättring. Men våldsherradömet upphörde inte. Den enda mer avgörande, men för den vanlige bonden sannolikt betydelselösa förändringen var att den svenska högadeln kom att inta en allt starkare ställning. Löftena sveks, och repressalier inleddes mot motståndare ur olika samhällsskikt, även mot bönder.

ENGELBREKTSUPPRORET

Före upproret

Politiska traditioner danas i möten över generationer. Våra egna ideologiska föreställningar bestäms av sådana samtal och så var det också på medeltiden. Medellivslängden var kort, men de som överlevde barndomen kunde bli gamla. Exempelvis var heliga Birgitta 70 år när hon dog. Även bland bönderna fanns det de som uppnådde hög ålder. De omtalas i samband med gränstviser, då man kallade på de gamla männen som mindes. Deras ord vägde tungt.

En traditionsbärare mellan upproren 1371 och 1434 var Esbjörn Blåpanna från Rekarne i Södermanland. Han hade namn efter sin vapensköld som visade huvudet av en blåman, en neger. Som tjuvgoåring var han med i resningen mot Albrekt, blev tillfångatagen men friköpte sig. Han levde sedan många år som landsflyktig i kamp för kung Håkan i Norge. Efter 1389 fick Blåpanna driva rättsprocesser för att försöka få tillbaka de egendomar som Bo Jonsson, riksdrotsen, tidigare hade konfiskerat. När Esbjörn dog 1438 eller 1439 var han omkring 85 år.

Esbjörn Blåpanna ingick i en krets av lågadliga i Södermanland som varit motståndare till kung Albrekt. Det fanns anknytningar från denna grupp till Engelbrekt, hans bror Nils och männen runt dem. Esbjörn hade också nära kontakt med den högadlige Nils Gustavsson och hans son Erik Puke, vilka kom att spela en stor roll under upproret. Det var ingen ovanlighet att adelsmän under medeltiden valde sina tillnamn efter någon släkting de ville bli sammankopplade med, och den unge Puke lät kalla sig efter den avlägsne släktingen Erik Kertilsson (Puke) som i årtionden ledde kung Håkans trupper, med bas i Värmland, och stred mot Albrekts styre i slutet av 1300-talet. Erik Kertilsson var dessutom kung Håkans marsk, formellt ledare för styrkorna och därmed i många år Esbjörn Blåpannas befälhavare.